

pristupu Istarskog muzeja Srbije da izložbe radi kompleksno. To znači upotrebu svih materijala (trodimenzionalnih, dokumenata, umetničkih slika, karata, fotografija i drugog) koji povezuju – istoriografsko, etnološko-muzeološko, u skladu sa njima. Ako se tome dodaju i

zanatski poslovi besprekorno urađeni (rasveta, na primer), neosporno da su Beogradani imali priliku da vide postavku koja je u užem krugu kulturnih događaja sezona.

*Dr Momčilo MITROVIĆ*

## *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka,* Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1994.

Osnovni cilj knjige „Srbija u modernizacijskim procesima XX veka” – zbornika<sup>1</sup> je da se sagleda srpsko društvo u celini, od privrednog razvoja, društvenih slojeva, vojske, crkve, države, društvenih ideja, političkih institucija.

U prvom planu je sagledavanje karakteristika modernizacije u Srbiji, sa ciljem da se izvede njen bilans kako bi se naučnoj i široj javnosti predočili generatori razvoja, ali i činioci zastoja i dramatičnih padova. U knjizi se javlja 37 autora (26 istoričara, tri pravnik, po dva sociologa, politikologa i ekonomista i po jedan filozof i etnolog), što govori i o multidisciplinarnom karakteru fenomena modernizacije kao pojma koji podrazumeva unapređenje celine (ili segmenata) društva. Međutim, svaka inovacija nije napredak, niti uvek ima samo pozitivne efekte, pa se tu stvara široka osnova za otpor promenama.

Knjigu čine tri veće tematske celine: 1. Pogled na epohu – četiri rada; 2. Od pojedinačnog ka celini (privreda) – osam radova; informatika – jedan rad; država – dva rada; kultura – tri rada; elita i modernizacija – jedan rad; spoljna politika – dva rada; institucije, organizacije, ličnosti – 11 radova; etnički odnosi – dva rada; 3. Teorija modernizacije i modeli istraživanja – tri rada. Radovi koji su sagledavali celinu (posebno radovi B. Petranovića i M. Bogdanović) ispitali su epohu sa stano-

višta modernizacije: od stvaranja jugoslovenske države do njenog raspada. U tim okvirima tragalo se i za mogućnostima i ograničenjima integracije srpskog naroda i modernizacije Srbije.

Najveći broj priloga bavi se pojedinačnim problemima, što je ipak dalo, koliko je to moguće, zaokruženu sliku celine. Istraživani su: agrarna struktura i uloga sitnog poseda, razvoj industrije i finansijskih institucija, socijalno zakonodavstvo i ustanove, kulturna i naučna politika, političke stranke, institucije i ličnosti, vojska, crkva, elite, položaj žene (kao faktor društvene modernizacije), etnički i nacionalni odnosi, spoljnopolitički okviri.

\* \* \*

Modernizacija označava, najšire posmatrano, kretanje od patrijarhalnog (zastvorenog) ka modernom i otvorenom društvu. Sama teorija modernizacije relativno je skorijeg porekla – ustanovljena je polovinom XX veka. Značaj ovog zbornika je u tome što njegovi radovi istorijsku stvarnost ne smeštaju veštački u kalupe uopštenih dihotomija i paradigmi. Ponudeni teorijski modeli proizlaze iz same istorijske zbilje, kako bi obuhvatili svu raznolikost i protivrečnost prošlosti jednog društva. U tom smislu je proces modernizacije najlogičnije podeliti na tri

<sup>1</sup> Radovi su saopšteni na istolmenom naučnom skupu Interdisciplinarnog karaktera (Beograd, 19-21. IX 1994).

potprocesa: političku, društvenu i privrednu modernizaciju.

Suštinu modernizacijskog preobražaja društva čine paralelni procesi tranzicije stanovništva, industrijalizacije poljoprivrede, urbanizacije naselja, disperzije kulture, demokratizacije politike i nacionalne integracije.<sup>2</sup> Kao promotori modernizacije, mogu se posmatrati tri društvene grupe: 1) preduzetnici, 2) činovnici i stručnjaci, 3) moderna radnička klasa.<sup>3</sup>

Kakvi su dometi modernizacije srpskog (i jugoslovenskog) društva od druge polovine XIX veka do raspada druge Jugoslavije?

Proces modernizacije u Srbiji otvoren je sa Prvim srpskim ustankom. U narednih 100 godina, za državu u nastajanju, nastupalo je, gotovo svakih četvrt veka, novo vreme čiji je početak uvek obeležavan događajem dalekosežnih posledica.<sup>4</sup> Ukidanjem feudalizma 1835. godine završena je srpska revolucija, čime je otvorena perspektiva samostalnog razvoja. U drugoj polovini XIX veka, Srbija je sve više okrenuta Evropi, što će se odraziti na njen sveukupni razvoj. Smisao društvenih promena bio je u prevazilaženju društvene zaostalosti i stvaranju pretpostavki za modernizaciju.

Modernizacija je išla, pre svega, u pravcu stvaranja nacionalne industrije; 1881. godine postojala je samo jedna fabrika – Državni zavod za proizvodnju oružja u Kragujevcu. Dve velike civilizacij-

ske tekovine – pismenost i zdravstvena kultura – nisu bile karakteristika srpskog društva XIX veka. Razvoj obrazovanja u Srbiji, kao jednog od osnovnih obeležja koje razlikuje moderno od tradicionalnog društva, zavisio je i od odnosa vladajućih struktura prema njemu.<sup>5</sup> I pored napora države, nepismenost je ostala teško izlečiva bolest srpskog naroda. Tako je 1884. godine Srbija izdvajala 7,25% nacionalnog dohotka za prosvetu; Austro-Ugarska je izdvajala 3,17%; od evropskih zemalja jedino su Švedska i Rumunija imale jače prosvetne fondove od Srbije.<sup>6</sup> Ukupno je do 1910. godine u Srbiji bilo: jedan univerzitet, 20 gimnazija, jedna bogoslovija, četiri učiteljske škole, četiri stručne škole, jedna vojna akademija i tri više ženske škole.<sup>7</sup> Škole su bile odraz želje malobrojnog učenog i birokratizovanog sloja koji je težio ka tome da Srbija dobije elemente moderne države. Promene su tekle usporeno. Proces se kretao između izrazite modernosti nekih nauka na Univerzitetu i velike nepismenosti stanovništva.<sup>8</sup> Veoma su bile rasprostranjene i zarazne bolesti zbog izuzetno niskog nivoa lične higijene i nedostatka domaćih lekara i apotekara.<sup>9</sup>

Iako je industrijska proizvodnja bila u porastu, ona nije doprinosila opštem povećanju nacionalnog dohotka, jer se neprestano sudarala sa zastarelom socijalnom strukturom – koliko je seljaka prelazilo u industrijsku i zanatsku privredu, toliko je novih dolazilo iz susednih

2 Marija Obradović. „Teorija modernizacije i modell istraživanja”: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, str. 409.

3 Predrag Marković. “Teorija modernizacije i njena primena na međuratnu Jugoslaviju i Beograd”: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, str. 439.

4 Miroslav Perišić. “Valjevo u tokovima modernizacije u drugoj polovini XIX veka”; *Valjevo – postanak i uspon gradskog središta*, Valjevo 1994, str. 295.

5 Ljubinka Trgovčević. “Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije u XIX veku”: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, str. 228.

6 Milorad Ekmečić. *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II. Beograd 1989, str. 65.

7 Lj. Trgovčević. n.d., str. 229.

8 Isto, str. 230.

9 M. Perišić, n.d., str. 296.

turskih pokrajina.<sup>10</sup> Tako je i pored socijalnog raslojavanja, napredovanja srednjoevropske civilizacije i urbanijih navika života, Srbija do Prvog svetskog rata stalno ostajala „raj siromašnog čoveka“ – zajednica malih seljaka koju vodeća klasa teško menja.<sup>11</sup> Srpska inteligencija bila je sastavljena od profesionalnih zanimanja (činovnici i nastavnici); ona je 1890. godine sačinjavala 4,7% stanovništva; činovnici su nazivani „gospodarskim redom u državi“ koji upravljaju narodom.<sup>12</sup>

\* \* \*

U periodu između dva svetska rata Srbija je imala razvojnu stagnaciju i predstavljala je tzv. nemoderno društvo. Državna struktura bila je zastarela, preovladavalo je neizdiferencirano seljačko društvo; nisu postojale infrastrukturne i finansijske pretpostavke za uzlet privrede; domaći izvori kapitala bili su slabi, preduzetnička klasa nejak. Osim toga, Srbija se nalazila u etnički heterogenoj državi, sa nestabilnim političkim sistemom. Istorijsko okruženje, nasledene i nove protivrečnosti kočili su razvoj Srbije i Jugoslavije.

Najveći protivnik modernizacije bio je tradicionalizam u obliku aspolutizacije prošlosti, predanja, prevaziđene ideologije, nacionalne romantike, suprotstavljajnja svakoj inovaciji. Konzervativni tradicionalisti želeli su da se oslone na prošlost, pokazujući nesposobnost uticaja na sadašnjost.<sup>13</sup> Međuratne godine nesumnjivo su predstavljale period kada se jugoslovensko društvo nalazilo na razmeđi tradicionalnog i modernog sveta.

Modernizacija je bila neminovnost epohe i iskazivala se kao višedimenzionalni proces pun najrazličitijih promena.<sup>14</sup> U osnovi modernizacijskih ideja o političkom, nacionalno i kulturnom jedinstvu i integraciji jugoslovenskih naroda, najčešće je bio strah od stranih asimilatorskih uticaja, verskih i nacionalnih rascola, zaostalosti i skučenosti malih, zatvorenih balkanskih nacionalnih kultura.<sup>15</sup>

U novonastaloj državi imperativno se nametala potreba za raskidom sa zatečenim stanjem, za presecanjem procesa inercije koji se posebno iskazivao u kulturi i prosveti i bio jedan od osnovnih organizujućih faktora modernizacije.<sup>16</sup> Za ostvarenje tog zadatka nije, međutim, postojala dobro organizovana državna uprava. Državnoj vlasti je bilo potrebno pet godina da najvažnije poslove kulture i prosvete skoncentriše u okviru jednog ministarstva, a potpuno grupisanje školskih poslova izvršeno je tek u drugoj polovini 30-tih godina. Institucionalna osnova kulturne politike imala je privremeni karakter.<sup>17</sup>

Generalno posmatrano, za modernizaciju u Kraljevini Jugoslaviji nije bilo dovoljno vremena, jer je ionako kratko razdoblje između dva velika rata bilo nacionalno i politički uzburkano i ugroženo revizionizmom svih susednih država (osim Grčke). I tamo gde su tekli, procesi modernizacije teško su uspevali u uslovi- ma otpora unifikaciji prava i standardizaciji u zakonodavstvu.<sup>18</sup> Najmanje

10 M. Ekmečić, n.d., str. 72.

11 Isro, str. 76.

12 Isto, str. 77.

13 Branko Petranović. "Modernizacija u uslovima nacionalno nestabilnog društva"; *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, str. 20.

14 Ljubodrag Dimić. "Kulturna politika i modernizacija jugoslovenskog društva 1918-1941"; *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, str. 193.

15 Isto, str. 193/194.

16 Isto, str. 197.

17 Isto.

18 B. Petranović, n.d., str. 21.

se otišlo u modernizaciji u oblasti uprave zbog dubokog istorijskog nasleđa austrijskog i turskog birokratskog aparata.<sup>19</sup> Takode, nedostatak kapitala predstavljao je jednu od najvećih prepreka bržeg privrednog razvoja, samim tim i modernizacije. Tako industrijski rast nije uspeo da apsorbuje višak radne snage i stvori veći nacionalni dohodak.<sup>20</sup>

Kraljevina Jugoslavija, formirana na liberalnim i demokratskim načelima modernih država, svoju modernizaciju nameravala je da ostvari merama i akcijama državne politike, kako religija ne bi i dalje ostala osnovni faktor integracije i nacionalne identifikacije.<sup>21</sup> Ipak, u zemlji u kojoj su se susretale različite kulture i civilizacije, kulturna i istorijska nasleđa, mentaliteti, običaji i navike, postignuto je malo. Najznačajniji ograničavajući elementi modernizacije bili su: podložnost stranim uticajima, osmanlijsko i srednjoevropsko nasleđe; velike socijalne razlike (Vojvodina je upoznala građansko društvo u XVIII veku, Crna Gora ulazi u Jugoslaviju sa plemenskom strukturom, a Kosovo živi u duhu srednjovekovnog zakona Leke Dukadina); nacionalni konflikti, okoštale i dogmatski shvaćene tradicionalne vrednosti.<sup>22</sup>

\* \* \*

Razvoj Jugoslavije posle Drugog svet-skog rata tekao je u znaku ambicije da se država od zaostale poljoprivredne pretvori u modernu industrijsku zemlju. Komunisti su želeli da osvojenju vlast sačuvaju i učvrste, koristeći se posleratnim psihološkim optimizmom, oslanjajući se na filozofiju egalitarizma, kult fizičkog rada,

iracionalne projekcije budućnosti; uz naviknutost na predratno siromaštvo, hroničnu nestašicu i razaranja, malu potrošnju.<sup>23</sup>

Vladajuća ideologija lako se stopila sa nasledenim „egalitarističkim sindromom“, koji je kao centralna društvena vrednost prožimao jugoslovensko društvo u celom posleratnom periodu. Egalitarizam je razrađen i racionalizovan u duhu socijalističkih i etatičkih ideja. U razvijenim društvima insistiranje na socijalnoj pravdi, slobodi i jednakosti dolazi kao posledica razvijene modernizacije. U Jugoslaviji je egalitarizam stajao na njenom početku i ograničavao je napredak.<sup>24</sup>

U godinama brze industrijalizacije i ekstenzivnog razvoja, godišnja stopa privrednog rasta Jugoslavije bila je jedna od najvećih u svetu. Industrijalizacija je imala opšti uzor u Sovjetskom Savezu, a doktrinarni izvor u lenjinizmu i staljinizmu. Smatralo se da ona obezbeđuje nacionalnu i državnu nezavisnost, da jača političku podlogu režima i da se mora sprovesti administrativnom akcijom, na račun sela i seljaka. Poljoprivreda nije ni tretirana kao privredna grana, već kao delatnost koja služi za obezbeđivanje grada, vojske i administracije.<sup>25</sup> Tako je politika KPJ ukočila proces modernizacije na selu. Oduzimanje zemlje, prisilni otкуп i ograničavanje razvoja proizvodnje znatno su doprineli padu poljoprivredne proizvodnje. Politički i ideološki interesi usmeravali su režim da sitnog i srednjeg seljaka – proizvodno manje efikasan sloj na selu – proglasi za glavnog saveznika,

19 Isto.

20 Dragan Aleksić. „Međunarodni privredni položaj Jugoslavije pred Drugi svetski rat“; *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, str. 123.

21 Ij. Dimić. n.d., str. 201.

22 B. Petranović, n.d., str. 22.

23 Isto, str. 27.

24 Mira Bogdanović. „Modernizacijski procesi u Srbiji u XX veku“; *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, str. 43.

25 B. Petranović, n.d., str. 28.

što je sve onemogućavalo proces modernizacije jugoslovenskog i srpskog sela.<sup>26</sup>

Posledica je bio „haos industrijalizacije”. Vladalo je uverenje da je to put napretka. Nastale su mnogobrojne neracionalne fabrike. Seljaci nisu značili ništa u društvenom životu Jugoslavije (osim kao vojni i poreski obveznici i isporučioci hrane po maksimiranim cenama); preplavili su gradove, ostajući u osnovi polutani. Tako je korumpirana svest i gradskog i seoskog stanovništva. Spoljni blesak tehničke modernizacije druge Jugoslavije bio je iluzija. Privreda je izrastala iz totalitarnog sistema, a ne iz slobodnog društva.<sup>27</sup>

Samoupravljanje je kao institucija modernizacije u komunističkoj Jugoslaviji bilo deformisano, stavljeno u službu održavanja partijske diktature i birokratske vladavine; oblik velike i dugotrajne iluzije. I kooperativni federalizam tretiran je kao oblik uspostavljanja demokratskog federalizma i većeg stepena fleksibilnosti. Centralistička struktura Jugoslavije nije, međutim, obezbeđivala njen opstanak. To su bili lažni oblici modernizacije koji su doveli do raspada zemlje. Ništa se nije moglo promeniti bez demokratskog preuređenja Jugoslavije na privatnoj svojini, višepartijskom sistemu i parlamentarizmu.<sup>28</sup>

Prelaz sa kulture zasnovane pretežno na usmenoj komunikaciji na kulturu pisma, štampe i modernih masovnih medija nije doveo i do radikalne promene savesti.<sup>29</sup> Najodgovorniji činioci naučne politike u Srbiji bili su svesni činjenice da univerziteti nisu bili stvoreni za svet kakav su oni odabrali. Politička elita odmah

je otpočela sa „revolucionisanjem nauke i obrazovanja”. Tako smo na jednoj strani imali dostupnost obrazovanja najširim slojevima društva, razvoj mreže škola i fakulteta, uključivanje naučnika u privredni razvoj zemlje, a na drugoj snažnu ideološku dimenziju.<sup>30</sup>

U Srbiji se nije osećao duh modernizacije. U društvenim naukama bilo je nemoguće da se razviju autonomija nauke, samoinicijativa i otvorena kritička svest. Partijska država vršila je selekciju kadra za izgradivanje aparata vlasti. Tako je došlo do omasovljavanja univerziteta, demetropolizacije visokog obrazovanja i snižavanja kriterijuma znanja, što je ostavilo brojne negativne posledice.<sup>31</sup>

\* \* \*

Ako se pitanje modernizacije i njenih ograničenja posmatra istovremeno u obe Jugoslavije, moraju se napraviti odgovarajuće razlike. Jedna je građanska država zasnovana na liberalnoj političkoj i ekonomskoj filozofiji, a druga je komunistička država, kamuflirana osobenim nazivom i nekim neobičnim rešenjima: „narodna demokratija”, a posle „samoupravna Jugoslavija”. Ta država je kopirala sovjetsko iskustvo, a kasnije ustanovila specifičan model oktroisan iz vrha vlasti, čiji je razvoj bio doziran od vladajuće partije. Kraljevina je bila pravna država, a komunistička Jugoslavija partijska.<sup>32</sup>

Obe Jugoslavije ostvarene su u znaku nasilnih integracija. U prvoj je etnički unitarizam predstavljao fikciju, a u drugoj je postojao ideološki unitarizam, zasnovan na diktaturi. Od ukidanja parlamentarizma (1929) do kraja svog postojanja Jugoslavije

26 Vera Gudac, „Politika KPJ 1945-1953. kao faktor blokiranja modernizacijskih procesa na selu”: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, str. 154.

27 B. Petranović, n.d., str. 28.

28 Isto, str. 25.

29 M. Bogdanović, n.d., str. 36.

30 Đorđe Stanković, „Savremena antinaučnost i modernizacija Srbije”: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, str. 213.

31 Isto.

32 B. Petranović, n.d., str. 21-22.

nije upoznala političku modernizaciju, jer nisu postojali: sloboda građanina, parlamentarna vladavina, pravna država, slobodna štampa, garancija od straha, politički pluralizam, odgovornost i smjernost vlasti.<sup>33</sup>

Iako su u prvom pokušaju kapitalističke modernizacije u Jugoslaviji dati osnovni institucionalni preduslovi, a u drugom (socijalistička modernizacija) centralistički razvijeno industrijsko društvo, sa svim pratećim manifestacijama (urbanizacija, pismenost, ekonomska i politička participacija), uz ogromna sredstva iz domaće akumulacije i još veću

pomoć iz inostranstva, modernizacija nije uspjela.<sup>34</sup> Jugoslovensko društvo se, u suštini, nije mnogo promenilo od osnivanja države do njenog sloma. Na početku oba kruga modernizacije ono je bilo prvenstveno patrijarhalno, zatvoreno u sebe, provincijalno, sumnjičavo prema individualnosti, autoritarno, kolektivističko, obeleženo tradicijom nasilja i netolerancije.<sup>35</sup>

*Mr Kosta NIKOLIĆ*

---

33 Isto. str. 23.

34 M. Bogdanović, n.d., str. 37.

35 Isto. str. 43.